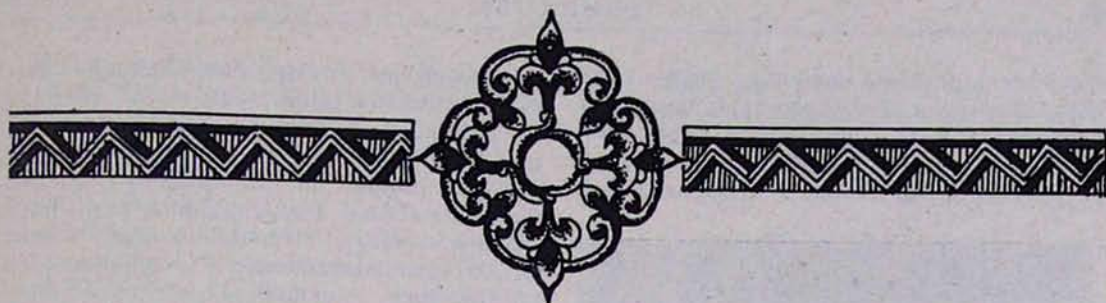

ՄԱՆՅԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԼԵՀԱՑԻ

Ա. Էջմիածնի Մայր տաճարի եկեղեցական արվեստի թանգարանի առաջին սրահում ուշադրություն է գրավում կարմիր թավշի վրա մարգարտակար ընդելուզված մի թագ: Ուռուցիկ մասի վրա ոսկեթել ասեղնագործված առաքյալների անհատականացված դեմքերը, կարմիր ֆոնի և դեղնա-սպիտակագույն մարգարիտների երանգների զուգորդումը, թագի ողջ կոմպոզիցիայի ճաշակով կառուցումը 17-րդ դարի հայ արհեստավորների վարպետության վկայություններն են: Թագը կրել է 17-րդ դարի նշանավոր գիտնական ու նկարիչ Մայր Աթոռի միաբան Ստեփանոս վարդապետ Լեհացին:

Վեհարանում պահպանվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջի պահարանը՝ արծաթից, Լուսավորչի կյանքի որոշ տեսարանների նուրբ դրվագումով:

Պահարանն ունի հետևյալ արձանագրությունը.

Յաւորս մեծի Հայրապետի
Զուղայեցի Տեառն Յակոբի,
Թիւն Հայոց ըստ տումարի,
ՌՄԶ ամի.

Ի յիշատակ Ստեփաննոս
Իլովացի վարդապետի
Նոր պահարան Աջոյ ձեռնի
Սուրբ Գրիգորի Լուսավորչի

Կազմեալ եղև Էջմիածնի,
Առ ՚ի պանծաւն Հայկայ գարմի՝:

Թանգարանային հետաքրքրությունն ներկայացնող կիրառական արվեստի այս երկու աշխատանքները կապվում են Ստեփանոս Լեհացու (Իլովացու) անվան հետ:

Հայ արվեստի պատմության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում 17-րդ դարի Լվովի գաղթօջախը:

16-րդ դարի վերջերից, քաղաքական-հասարակական ու տնտեսական նոր հարաբերությունների, ինչպես նաև աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ, Լվովը դառնում է բազմազգ (լեհեր, ուկրաինացիներ, հայեր և այլք) մտավոր կենտրոն: Գաղթօջախի բարեկեցիկ կյանքում նշանակալից է հայ վաճառականների դերը, որոնց կապերը հասնում էին Հնդկաստան, Հոլանդիա, Ստամբուլ, Վենետիկ: Հայ վաճառականները արևելյան երկրներից Լվով էին

¹ Գրիգոր Լուսավորչի աջի պահարանի դաստակին ամրացված էր ակնագարդ ապարանջան: Երկրորդ ապարանջանը նույնպես ոսկուց էր՝ ընդելուզված վարդաձև երեք հակիրճներով: 1770 թ. նվիրաբերել էր Թիֆլիսեցի Ծաշիճի մայր Մարիամը: Տես՝ Յովհ. Եպիսկ. Ծախիսթունեանց, Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հատոր Ա, Վաղարշապատ, 1942, էջ 69:

ներմուծում գորգեր, գոտիներ, թամբաձափեր, ռազմական հանդերձանք և այլն: Հայ վաճառականները տիրապետում էին մի բանի լեզուներին: Նրանց ապրանքների շուկայում զգալի տեղ էր գրավում տեղի

Մտեփանոս Ահաջի. Ա. Թադևոս առաքյալ

հայ արհեստավորների աշխատանքը, գոտիներ, կոճակներ, պատյաններ, ոսկերչական ու ասեղնագործ իրեր: Նշանավոր է հատկապես հայերի ալանդը Ռեշ-Պոսպոլտեի կիրառական արվեստում. ոսկերչությունը (համաքաղաքյան ավագանիներից էին Գրիգոր Լուսիկովիչը (1678 թ.) և Ներսես Մոյսեսովիչը (1685 թ.)), ոսկու դրվագման տեխնիկան, այժի կամ ոչխարի մորթու մշակումը (սեկ և կորդերան) հայերը Լվով ներմուծեցին ճշանավոր Սլուցկու գոտիները (Առն և Հակոբ Մաշարսկիների ֆաբրիկան) և այլն:

Լվովում հայերը գրավում էին նաև զանազան պաշտոններ. ճշանակվում էին դեպաններ, սրալատական քարտուղարներ: Նրանք մասնակցել են նաև 1679 թ. ճշանավոր արհեստավորների ապստամբությանը:

Քաղաքի ս. Աննայի հայկական եկեղեցուն կից գործում էր քաղմակողմանի գիտություններ ուսումնասիրող դպրոցը, որտեղ միաբնակներ Կ. Գալյանին և Մ. Պիլուն բնադրում են «Սր. Հոփսիմի» ող-

բերգությունը» և «Սր. Պուլխերիայի մասին» դրաման (1668—1669): 1616 թ. Լվովում հիմնադրվում է հայ հնագույն տպարաններից մեկը: 1619 թ. Ղազար Բաբերգյու կողմից նկարագարվում է ժամանակի արվեստի հետաքրքիր կնիքը կողմ Աստվածաշունչը (Մատենադարան, ձեռ. № 351), որտեղ ոճական առանձնահատկությունների ինքնատիպությունը գույրով էլ է սրմեռային ազատության (Հոյհանի հայտնությունում օգտագործված են Ա. Դյուրերի «Ապոկալիպսիս» համար արված փորագրությունները): Լվովի հայկական մշակույթի կազմավորմանը իրենց մասնակցությունն են քերել բանաստեղծներ Շիմոն Շիմոնովիչը, Ղազար Թոխատեցին, Մինաս Թոխատեցին: Լվովահայերի գրադարաններում կային Նարեկացու, Ներսես Շնորհաւու ձեռագրերը, Արիստոտելի, Կիկերոնի, Լուկիանոսի, Փլարինոսի, Տացիտոսի, Ռոտերդամցու աշխատությունները: Ազգաբնակչությունը հետաքրքրվում էր գրականությամբ, լեզուներով, երաժշտությամբ, կերպարվեստով (17-րդ դարի կեսերին սպրոկ հայ վաճառական Սյունի-Լովսկին 78 լեզու գիտեր):

Եվ պատահական չէ, որ 17-րդ դարի Լվովի հայկական գաղթօջախը տվեց նաև այնօրինակ գիտնական ու նկարիչ, ինչպիսին Մտեփանոս Ահաջին էր:

Ծնվել էր Լվովում (Լեմբերգ, Իլով), համաձայն 17-րդ դ. առաջին տասնամյակում: Այնտարաններից մեկի (բնօրինակված 1661 թ., Լեմբաձմում), որը Մտեփանոս Ահաջին նկարներով է Լվովի ս. Աստվածածին եկեղեցուն, հիշատակարանում գրել է. «...ի իշատակ ինձ և ծնողաց իմաց, իօրն՝ Պր Վարդանին և մօրն՝ Կատարինեայ»: Այդ մասին երկու հիշատակարան է ճշում հ. Ղ. Ալիշանը, որոնցից մեկում գրում է. «Մտեփանոս Ահաջի յազատ տանէ Վարդանենց Լեօպոլսեցի», իսկ երկրորդում՝ «Մտեփանոս Լեօպոլսեցի վարդապետն Ահաջի, յազատ տանէ Պերնադովեանց»²: Նշանակում է, Մտեփանոս Ահաջին Լվովի ճշանավոր Բերնադովիչների քաղմարմունիք ազգից էր: Բերնադովիչների անվանը հանդիպում ենք 16-րդ դարից, որպես տեղի հայերի կառավարիչ, թագավորի անձնական քարտուղար, խորհրդակց, դատարանի ավագանի (Քրիշտոֆ Ալեյիկի Բերնադովիչը, Հակոբ Թեոդորի Բերնադովիչը և այլք):

² Հ. Առնոլ Ալիշան, Կամենից. տարեգիրք հայոց Անատոլիայի և Ռումինիայի յառաջող յակուտածով: Վենետիկ, 1896, էջ 140, 143—144:

³ Նույն տեղում, էջ 193:

Լեհացու ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցին նրա մասին գրում է. «Ճնորք Ստեփաննոսիս՝ վասն բարեպաշտութեան՝ և ուղղափառութեան, հանեալ զսա յիշվայ՝ առաքեցին ի Սուրբ Աթոռն Էջմիածին»⁴: Լեհացին Էջմիածին է եկել 1646 թ.⁵, Լվովում որոշակի կրթություն ձեռք բերած, քանի որ, ըստ Դավրիժեցու «ի տիս տղայութեան իւրոյ վարժեցաւ ի դպրատունս Իլովացոց և լեզուան Լատինացոց, և ուսալ զարուեստ քերականութեան և զարտաքին գիրս փիլիսոփայից»⁶, իսկ Ռ. Մ. Չամչյանը վկայում է. «վարժեալ և կրթեալ ի լեզու լատինացոց, ևս և յուսումն պէսպէս իմաստից»⁷:

Էջմիածնում, նոր միջավայրում, շնորհաշատ երիտասարդը կարողանում է ինքնուրույն բազմակողմանի զարգացում ստանալ և իրեն դրսևորել մի շարք բնագավառներում:

«Եւ յորժամ եհաս Ստեփաննոս յԷջմիածին, ուսալ զլեզու և զգիր Հայոց, և ի քերական էառ զսաղմոս և զշարական և զայլ եկեղեցական ուսմունս:

Այնուհետև սկսաւ ընթերցնուլ զԱստուածաշունչ գիրս և զերկոտասան վարդապետաց, և զփիլիսոփայից. և վասն զի յառաջմէ գիտէր զլեզու և զգիրս Լատինացոց, յետոյ ուսալ և զմերս, և զերկոտեանն առ միմեանս համեմատելով խոկայր ի նոյնն և մտավարժէր, վասն որոյ առաւելաւ քան զայլս ընկերս իւր. այլ և էր մտօքն սուր և ծննդական, առնող և պահող և միշտ ընթերցող և վարուքն մաքրակենցաղ և պարկեշտ»—գրում է Ա. Դավրիժեցին⁸:

Պահպանված տեղեկություններից պարզ է դառնում նաև, որ նա «օր ըստ օրէ վարժէր և կրթէր զանձն ուսմամբ, և պարկեշտ մարութք»⁹: 1652 թ. նա դեռևս քահանա է («Այլ և գրողի սկզբնապի քանից գլխոց կարմրադէղով՝ Տեառն Ստեփանոսի հոգի-րմկալ քահանայի և իմաստից պառուսպողի՝ համագաւառաւ գրոցս գծողի»¹⁰), իսկ

1653—1656 թթ. ընթացքում, բարձր գնահատելով նրա գիտելիքներն ու «զմաքրութիւն վարուց», Փիլիպոս կաթողիկոսը նրան ձեռնադրում է վարդապետ¹¹: Ստեփանոս Լեհացին 1673 թ. «վերականգն և

Ստեփանոս Լեհացի. Ս. Ծմալոն առաքյալ

զանձնապահ էր»¹², «Եւ էր տեղապահ ի Վուրք Էջմիածնի»¹³, «աթոռակալ եղև Յակոբջան կաթողիկոսի Դ. և տեղապահ յետ մահուան նորա»¹⁴: Կատարում էր վանքի հետ կապված զանազան հանձնարարություններ, քանի որ, ինչպես վկայում է Ջաքարիա Ագուլեցին, 1669 թ. մայիսի 12-ին աթոռակալ Միքայել վարդապետի հետ Ագուլիսում 5 օր մնում է նաև «լեւիցի ըՍտեփանոս վարդապետն»¹⁵: 1662 թ.

⁴ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ: Վաղարշապատ, 1896, էջ 407:

⁵ Լվովի պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, Հայկական ռեստորների գիրք, հատոր 778, էջ 106—107:

⁶ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 407:

⁷ Միքայել վրդ. Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 620:

⁸ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 408:

⁹ Նոյն տեղում:

¹⁰ Ս. Էջմիածնի գրադարան, «Արարատ», 1888, հուլիս, էջ 418:

¹¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 408:

¹² Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Հայկական, «Արարատ», 1899, օգոստոս, էջ 855:

¹³ Ջաքարիա սարկաւազի Քանաքեղոցի պատմագրութիւն, հատոր երրորդ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 87:

¹⁴ Հ. Ղ. Մ., մառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանիս. Տեսութիւն ի զանձն Լեզուի Հայոց կամ ի Ստեփանեան քառարան, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1852, մարտ, էջ 88:

¹⁵ Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը, Երևան, 1938, էջ 85:

նունիսի 6-ին Լջմիածին է գալիս լատին միսիոնար եպիսկոպոս Պալուն, որն իր ներթափառություններում պահպանել է շատ արժեքավոր հիշատակություն. «Մական անունով հայաստանցի եպիսկոպոս, որ շատ հավատացյալ կաթոլիկ է, Ստեփանոս անուն հերձվածող լեհ կրոնավորի մը հետ, դուր եկավ մեզ ընդունելու համար. հայր Ստեփանոս լատիններեն լեզվով քարի գալուստ մաղթեց մեզի: Կաթոլիկոսի հետ տեսակցության ժամանակ թարգմանի պաշտոն էր կատարում դարձյալ Ստեփանոս»¹⁶:

Այսօրինակ պաշտոնական ծանրաբեռնվածության հետ, Ստեփանոս Լեհացին զբաղվում էր նաև թարգմանությամբ, մեկնություններով, արվեստի հարցերով և նկարչությամբ: Ի մի բերելով զանազան աղբյուրներում եղած հիշատակությունները¹⁷, հենարավոր է դառնում դասակարգել Ստեփանոս Լեհացու գրական գործերի ցուցակը, որոնց զգալի մասը տպագրվել է ինչպես հեղինակի կենդանության օրոք, նույնպես և նրա մահից հետո:

Գիրք պատմության 30 վեպի մասին Երրանյան արարել է յաղագս Պատերազմի Հրեից ընդ Հոռոմայեցիս և ասերման Երուսաղեմի, 1660, Լջմիածին: Մատենադարան, ձեռ. № 1909: Տպագրվել է. Լջմիածին, 1787:

Հայեի վարուց, որ կոչի Ֆրանկաց Հաբանց վարք, 1660, Լջմիածին: Մատենադարան, ձեռ. № 7004: Տպագրվել է. Կ. Պոլիս, 1702:

Գիտնէսիս Արիստագացու Մատենագրութիւնը: Գրիշը՝ նույն ինքը թարգմանիչը, Լջմիածին, 1662: Մատենադարան, ձեռ. № 5171:

Համառոտ հաաբումն յաղագս հոգույ, յաղագս հրեշտակաց, 1670—1671, Լջմիածին: Մատենադարան, ձեռ. № 3499:

Բուրաստան աղօթից, Լջմիածին, 1673 թ. ստաջ: Մատենադարան, ձեռ. № 553: Տպագրվել է. Վենետիկ, 1685:

Իմաստութիւն Յեսայ Որդու Սիրաբայ, Ագուլիս, 1668: Մատենադարան, ձեռ. № 705:

Ի գրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ ո-

մանց թուի Պրոկոփ, Լջմիածին, 1660—1662: Տպագրված է Կ. Պոլիս, 1750:

«Գիրք օրինաց» Հազարացոց կամ Իսմայելացոց որ կոչի Դուրան: Տպագրված է. Թիֆլիս, 1863:

Գիրք բնագանցական Արիստոտելի և լուծմունք նորին ի Լեհացի Ստեփանոսի բանասիրել, Մատենադարան, ձեռ. № 3844:

Բանք իմաստասիրական և աստուածաբանական համառոտաբար իբր սամանօրէն արտադրելաք եւ հաւաքելաք ըստ աքրօքենից՝ աշխատութեամբ Լեհացի Ստեփանոսի բանասիրի, 1680, Մատենադարան, ձեռ. № 5074:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստեփանոս Լեհացին թարգմանություններ է կատարում լատիններենից (ըստ ոմանց՝ նաև լեհերենից), կատարում է «գաղափարակիցների խնդրանքով», վերաթարգմանում է նախկինում կատարված որոշ գործեր: Դավանաբանական հետաքրքրությունները Ստեփանոս Լեհացու մոտ զուգակցված են փիլիսոփայական աշխարհընկալումների, որը և դրվում է նրա նշանավոր «Բանք»-ի հիմքում:

«Բանքը», ինչպես նշում է հեղինակը, և՛ սեփական մեկնություններ են, և՛ փոխառյալ՝ հավաքված այլ աշխատություններից: Սակայն ողջ շարադրանքում զգացվում է հեղինակի ակտիվ վերաբերմունքը, նրա փիլիսոփայական կողմնորոշումը: Նրա մոտ իբր, շարժումը, տարածությունը, ժամանակը հասկացություններ են, որոնք ըստ էության կարևոր տեղ են գրավում ոչ միայն նրա փիլիսոփայական, այլև գեղագիտական աշխարհընկալումներում: «Արուեստը»՝ մարմնական ծառայության արվեստ և հոգուն ծառայող («ազատ») արվեստ: «Արուեստ որ կարգաւորի առ գործ բանականին, ապի ազատական, իսկ որ կարգաւորի առ գործ մարմնույ, կոչի ծառայական»¹⁸: Եթե Արիստոտելի «Մետաֆիզիկայի» թարգմանության ժամանակ և նրա մեկնաբանություններում նա հանդես է գալիս որպես փիլիսոփա-թարգմանիչ, ապա նույն դիրքորոշումը նա պահպանում է նաև «Բանք»-ում, իրեն դրսևորելով արդեն որպես գեղագետ-փիլիսոփա, հատկապես «Արուեստ» և «Պատկեր» բառերում: Ելակետն այս է. թողոր գոյություն ունեցողը ստաջացել է Աստծուց, որը ստեղծել է ստարկաշխական աշխարհն ու՝ մարդուն: Մարդու մտածողության կարողությունը կապակցվում է ստարկաշխական աշխարհին: Բնությունը երկրորդական է

¹⁶ Գաբրել արքեպ. Հովսեփյան, Նյութեր և էստիմասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, արվեստ, Անթիպիս-Լիբանան, 1951:

¹⁷ Հայր Ներսես Աղիճյան, Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1912, № 1—2: Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, հ. Բ., Երևան, 1970, ինչպես նաև Մատենադարանի ձեռագրային ֆոնդ:

¹⁸ «Բանք», Մատենադարան, ձեռ. № 5074, էջ 394-ի տակ և 395:

Ասածո համեմատ և առաջնային՝ մարդու մտածողության մեջ¹⁹։ Միաժամանակ, Լեհացու մոտ «Արուեստը» և՛ կերպարվեստ է, և՛ արհեստ։ Դա հասկանալի է ու արդարացված այն իրավիճակով, որ գոյություն ունի 17-րդ դարի հայ մշակույթում։ Բոլորն զարգացում էին ապրում կիրառական արվեստի զանազան ճյուղերը՝ գորգագործությունը, ասեղնագործությունը, ոսկերչությունը, ակնագործությունը, դաջագործությունը, քարի ու փայտի գեղարվեստական փորագրությունները, որոնք դիտվում էին արհեստավորության շրջանակներում։ Դեռևս արհեստ էր համարվում նաև նկարչի աշխատանքը, չնայած կերպարվեստն ապրում էր վերափոխման շրջան։ Արվեստը ստանում է աշխարհիկ բովանդակություն, առաջանում են նոր ժանրեր (դիմանկար, թեմատիկ պատկեր, բնանկարի ու մատյուրմորտի թույլ օրինակներ), հիմնադրվում է հաստոցային նկարչությունը (նկարը կտրվում է պատից, լայն տառածում է ստանում փայտի, մետաղի կամ կտավի վրա՝ նկարվածը), նկարիչն իրեն անվանում է «պատկերահան», առաջանում է նոր մասնագիտություն՝ տպագիր գիրքը նկարազարդող նկարիչ, արվեստագետը բարձր գնահատություն է ստանում հասարակական կյանքում և այլն։ Միաժամանակ, նկարչության բնագավառում պահպանվում է արհեստավորական, համքարական ինստիտուտը՝ շատ հաճախ նույն ընտանիքի անդամների համախմբման սահմաններում։ Օրինակ, Հովնաթանյանները (Կովկաս), Բոգոլյանները (Լվով), Մուսավիրները (Սիրիա), Մանասենները (Կ. Պոլիս), Հաննա Երուսաղեմցին ու իր որդի Հովսեփը (Եգիպտոս) և այլք։ Ավելին՝ նկարիչները ձգտում են մասնագիտական կրթություն ստանալ։ Օրինակ, Մինաս նկարիչը Նոր Զուղայից մեկնում է Հալեպ (Բերա), սովորում է հավանաբար հայագի Մուսավիր Յուսուֆի մոտ, որը դեռևս արհեստավորության շրջանակներում կատարելագործվելու օրինակ է։

Ստեփանոս Լեհացին երևույթների վրա նայում է ռեալ իրականության առաջնությունը հաստատող դիրքերից, այսինքն՝ արվեստի յուրաքանչյուր գործ պետք է որոշակի գաղափար կրի, իր մեջ պետք է խտացնի որևէ երևույթի գաղափարը։ Այստեղից էլ՝ արվեստն ունի ճանաչողական նշանակություն և երևան է բերում իրերի էությունն ու նրանց իրական ճշմարտությունը («Արուեստն ուղիղ բան առնելու, և

ունակությունն ներգործական»)։ Դրա հետ միասին, Լեհացին գտնում է, որ արվեստը բարի գործ է կատարում, քանի որ կյանքի ճշմարտության ցուցադրումը ազդում է մարդու զգացողության վրա²⁰։ («Արուեստ միշտ է առ բարի որպես հոգեւորութիւն։ Իսկ որ ինչ ինքեմէ կարգաւորի առ չար, ոչ է արուեստ»)։ Դա էլ իր հերթին կրթում, ազնվացնում է մարդուն։ Պատկերի հիմքը տեսողական է, նշանակում է բնության նմանությունը, ճշմարտությունը, նրա իմացությունը, ինչպես նաև հիշողությունը, տրամաբանությունը և կամքը կազմում են խտեղծագործական պրոցեսը («Նմանութիւն առ բնութիւն... ճանաչումն ճշմարտութիւն... գորութիւն... յիշողականութիւն և իմացողականութիւն և առ կամս»)։ Գեղեցիկն էլ կապված է տեսողության և լսողության հետ²¹, իսկ գեղեցիկ իրերը հաճույք են պատճառում զգացողությանը²²։ «Բանք»-ի կազմողը արվեստին հաղորդակից մարդ է, նրա փիլիսոփայությունը 17-րդ դարի հասարակական մտքի կազմավորման մեջ գիտակցող անձնավորություն։

Ստեփանոս Լեհացու նկարչությանը զբաղվելու մասին ուշագրավ տողեր են պահպանվել դեռևս 1652 թ. Մկրտիչ Լեհացու կողմից ընդօրինակված Սաղմոսի հիշատակարանում։ «Այլ և գրողի սկզբնագիր բանից գլխոց կարմրադեղով Տեսուն Ստեփանոսի հոգեբնկալ քահանայի և իւստից պարապողին՝ համագաւառու գրոցըս գծողի»։ 1653—1656 թթ. պատրաստված Ծառոցի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփանոսի քահանայի և ծաղկափթի զարդարեցաւ Ալեքսանդրոսի եւ Նահապետի արուեստաւորօք. Հոգացողութեամբ եւ սատարութեամբ Ստեփանոսի վարդապետի»²³։ Ստեփանոս Լեհացին որպես գրիչ ու ծաղկող է հանդես գալիս նաև «Դիոնեսիոս Արիսպագացու Մատենագրութիւնը» թարգմանական գրքում։ Նա հանդես է բերում էջի ձևավորման կառուցվածքի հմտություն, լուսանցազարդերում, գլխազարդերում և սկզբնազարդերում ունի գծի ու գույնի ներդաշնակ-

²⁰ «Բանք», Մատենադարան, ձեռ. № 5074, էջ 394-ի ետևը։ Նույնը տես *Мастера искусства об искусстве*, том 6, Москва, 1969, стр. 59—61.

²¹ Նույն տեղում, էջ 395։

²² Նույն տեղում։

²³ Նույն տեղում, էջ 452։

²⁴ Նույն տեղում, էջ 399-ի ետևը։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 400։

²⁶ Մատենադարան, Հարություն Արքայանյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 18ա։ Նույնը՝ «Արարատ», վաղարշապատ, 1888, հուլիս, էջ 418, 420։

¹⁹ В. К. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, стр. 319—333.

կուրյան զգացողություն: Լեհացին նույնիսկ հեռանում է մանրանկարչության կանոնիկ սկզբունքներից և ջրաներկով ստեղծում ծաղկանկար մի վերջնազարդ, որի վրա զգացվում է ժամանակի դեկորատիվ ար-

Ստեփանոս Լեհացի. Առաքյալ

վետի ազդեցությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 5177, էջ 465): Լվովի ս. Աստվածածին եկեղեցուն նվիրաբերած Ավետարանի (1661) հիշատակարանում Լեհացին գրում է. «...կարողացոյց զտկարս և զօրացոյց զի քարեաց վերջնոտնեալս զՍտեփանոս Խովացի, հուսկ յետինս ի քանասիրաց, զծագրել մատամբ իմով զերանսպարփակ և զամենատարփակ մատնանս, զշորեքծագեան տիեզերաց համարարող տառս... ոսկէնկարէնս իմն տեսակաւ զարդարեալ ետու զեղապաճոյն արարեալ ի գոյնս վայելուչս, երանգազան որակօր երիմագարդեալ ըստ արհեստից յօրինամբ. և թողրապէս ի կատարումն ածի...»²⁷: Գ. Հովսեփյանը բերում է Ստեփանոս Լեհացու աշակերտ Ներսէս սարկավագի հիշատակությունը (1662 թ. ձեռագրում), որտեղ գրված է նաև հիշել «և զու-

տացին իմ և զվարժին զՍտեփանոս Խովացի քաջ հոնտոր և քարգմանիչ քարունին, որ էր այլ ի շնորհօր և հաւնաբով և արքեալ հոգով սրբով. զի հաւնապազ ըստ աստուածատուր պարգևօր զա(մենայն) եղբայր կատարելագործէր փիլիսոփայական կրթութեամբ»²⁸:

Նկարչության հանդեպ ունեցած Ստեփանոս Լեհացու հետաքրքրությունները չեն սահմանափակվել ձեռագրերի ձևավորումներով: Էջմիածնի վանքում նա կատարել է նաև որմնանկարներ ու հաստոցային գործեր: Այդ մասին առաջին հիմնավոր հիշատակությունը պատկանում է Հ. Ծաֆիաթունյանցին, որը գրում է. «Յամենսին ի սոսա (Էջմիածնի նկարների շարքում—Մ. Ղ.) քաջապէս փայլին շնորհ ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացու և քաջ նկարիչին հօր Յովնաթանու»²⁹: «Հօր Յովնաթանու» ասելով Հ. Ծաֆիաթունյանցը նկատի ունի Հովնաթանյան նկարչական տոհմի հիմնադիր Նաղաշ Հովնաթանին: Գ. Լևոնյանը վերոհիշյալ արտահայտությունը համարում է թուրիմացություն և անախրոնիզմ, բանի որ, ըստ Լևոնյանի, Լեհացին ու Նաղաշ Հովնաթանյանը միասին չեն ստեղծագործել ու նույն ժամանակ չեն ապրել³⁰: Սակայն Հ. Ծաֆիաթունյանցն այն հեղինակը չէ, որ կարող էր այդօրինակ անցշտություն թույլ տալ: Նրա նախադասությունը կարող է երկակի քացատրություն ունենալ.

ա) Պատմագիրը նկատի ունի այն նկարները, որոնք 19-րդ դարի 1-ին կեսին դեռևս զարդարում էին Էջմիածնի տաճարը, և որոնց մեջ առանձնապէս նշանակալի էին Լեհացու և Նաղաշ Հովնաթանի գործերը: Անունները ավանդաբար հասել էին Ծաֆիաթունյանցին:

բ) Ավանդությունը կարող էր լինել նաև այն, որ Ստեփանոս Լեհացին ու Նաղաշ Հովնաթանը միասին աշխատել են վան-

²⁸ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Նյութեր և տեղեկատվություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ե. Անթիլիաս-Լիբանան, 1951: Գ. Հովսեփյանը տեսել է Ստ. Լեհացու կողմից գրված և ծաղկազարդված մի ձեռագիր-խորհրդատետր (մատուցորապէս 1668 թ.) նյութերաբանակ հեռանվար և գորգավաճառ Պարոյրյանի մոտ: Նույն տեղում:

²⁹ Յովն. եպիս. Ծաֆիաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Աբարատայ, հատոր Ա, Վաղարշապատ, 1842, էջ 45:

³⁰ Գարեգին Լևոնյան, Հովնաթանյան նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ, «Խորհրդային արվեստ», Երևան, 1938, № 4, էջ 54:

²⁷ Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից. տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Խումենից յաւատուչեալ յաւելումով: Վենետիկ, 1896, էջ 193:

քում: Դա ևս շատ հավանական ենթադրություն է:

Անդրադառնալով փաստերին:

Ստեփանոս Լեհացու մահվան մասին տարատեսակ կարծիքներ են հայտնվել: Հ. Մ. Չամչյանը գրում է, որ «Եր ինքն լեալ իբր ութսուն ամաց, վախճանվեցաւ ի թուակաւութեանս հայոց ՌՃԼԸ (1699), փոքր մի յաւաշ կամ ետոյ»³¹: Հ. Ղ. Ալիշանը առաջադրում է 1685 թ. (կասկածով) «Յետոյ բարի վարուք և ուղղափառութեամբ գլեանս իր վճարեալ՝ հանգաւ ի Բրիտանոս, մոտ յայս ամի»³²: Հ. Ծախաթունյանը առաջինը հրապարակեց Ստ. Լեհացու տապանաքարի արձանագրությունը³³, որը հետագայում տեղ գտաւ մի շարք պատմա-քանասիրական աշխատություններում: Տեքստը որոշ ուղղումներով նորից հրապարակեց Ստեփանոս Լեհացուն առանձին հիմնավոր հոդվածով իրած հ. Ն. Ալիշանը³⁴: Վերջինիս լույս ընծայումից անմիջապէս հետո Կ. Բասմաջյանը հրապարակեց տապանաքարի տեքստը (Հ. Ծախաթունյանցի ընթերցումից անմշակ տարբերությամբ), նշելով նաև, որ Լեհացին թաղված է ա. Հոփի-սիմե եկեղեցու պարսպից դուրս, միաբանների գերեզմանատանը: Տապանաքարը երկու կես էր եղել, բայց Բասմաջյանին հաջողվում է արձանագրությունն ընդօրինակել թղթի վրա, որից կաղապար է պատրաստել տալիս և նվիրում Սեմ Ժերմենի թանգարանին (Ֆրանսիա): Ահա տապանագիրը.

Յա[յ]սմ կրիս Ասու եղ
եալ պահի մարմին
մաքուր վարդապետի
Աճաբան ըստեփ
սանոսի որ էր տեղ
եալ բնիկ լեհացի
անին ի (կոր)ս ալ
ս ընկրկի հազար
հարիւր ընդ երեսնի
կրկին քառի Կ թի
հայկազնի որք հան
դիպիք տուք զողորմի
Աժ եւ ձեզ ողորմեացի³⁵:

³¹ Միքայել վրդ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1785, էջ 620:

³² Հ. Ղ. Ալիշան, Կամեմոր..., էջ 143—144:

³³ Յովհ. եպս. Ծախաթունյան, վերոհիշյալ աշխատությունը, էջ 271—272:

³⁴ Հ. Ն. Ալիշան, Ստեփանոս վրդ. Լեհացի, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1912, հունվար, էջ 62—66, փետրվար-մարտ, էջ 147—154:

³⁵ Բասմաջյան Կ. Յ., Տապանագիրը Ստեփանոս վրդ. Լեհացու: «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1912, հունիս, էջ 424:

Բոլոր դեպքերում, 1689 թ. սկզբներին Ստեփանոս Լեհացին դեռևս ողջ էր, քանի որ Մատենադարանի ձեռագիր Ժողովածուում (ԺԸ դար, ձեռ. № 727) տեղադրված է «Հարցումն Ստ. Լեհացու և պատասխանիք Յովհ. Ջուղայեցու» («Անպիտան Յովհաննէս վարդապետի թուղթ առ Լեհացի Ստեփանոս վարդապետ զոր գրեցաւ ի թվին ՌՃԼԸ (1689) յունվարի ԻԵ (25)», էջ 165—173): Մեկ այլ ժողովածուում հիշվում է, որ Ստեփանոս Լեհացին «...վախճանեցաւ ի թվին ՌՃԼԸ (1689)»:

Նաղաշ Հովնաթանը ծնվել է 1661 թ. Ծոռոթում: Անցնելով Ագուլիսի վանքի դպրատան ուսումնառությունն ու իրեն դրսևորելով որպես շնորհալի երիտասարդ, որը բանաստեղծություններ էր գրում, երաժշտություն հորինում, երգում, ձեռագրեր ծաղկում, եկեղեցիներ նկարազարդում, 1679 թ. մեծ երկրաշարժից հետո հրավիրվում է Երևան՝ վերակառուցվող եկեղեցիները նկարազարդելու: Այդ ժամանակ էլ նա գրում է իր նշանավոր «Գովասանություն Երևան քաղաքին» բանաստեղծությունը, որտեղ քննադատական արտահայտություններին համոզականություն տալու նպատակով շեշտում է. «Նաղաշն Երևան շատ կացաւ»³⁶: Հավանական է, որ հաճախ լինում էր Էջմիածնում: 1689 թ. նա արդեն 28 տարեկան էր: Ծատ հավանական են նրա և Լեհացու հանդիպումներն Էջմիածնում մինչ այդ, քանի որ Երևանի եկեղեցիների ձևավորումները նա պետք է որ կատարեր շատ ավելի վաղ: Հավանաբար, Ստեփանոս Լեհացու ժամանակ ևս Նաղաշ Հովնաթանը որոշակի գործեր է կատարել Էջմիածնի եկեղեցում, որոնք կամ չեն պահպանվել, կամ մնացել են տաճարի պատերին հետագայում կատարված աշխատանքների տակ:

Ի՞նչ նկարներ է արել Ստեփանոս Լեհացին Էջմիածնի տաճարում:

Էջմիածնի տաճարի նկարներից առաջինն անդրադարձավ Գարեգին Հովսեփյանը, որը տաճարի հետին դասի արևմտյան խորանի տասներեք նկարները Ստեփանոս Լեհացուն վերագրելը նշում է, բայց խուսափում է վերջնական խոսք ասելուց³⁷:

³⁶ Յակոբ Յ. Թոփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան: Ժողոված 1878—1898: Մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 92:

³⁷ Նաղաշ Հովնաթան, Բանաստեղծություններ: Երևան, 1951, էջ 100:

³⁸ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության: Ամթիլիս-Լիբանան, 1951, պրակ Ե:

Որո՞նք են այդ նկարները:

Միմեռն Երևանցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1775 թ. կազմած «Դարձար և հաշուագիր անօրից և սպասուց սրբոյ և Միածնաիջի տաճարի» ցուցակում նկարա-

զերված 88 գործերի շարքում կարդում ենք. «Ի Յեւթիւ դասն են այսք. ԺԳ. պատկերք, որոնց ԺԲ-քն են Սուրբ Առաքելոցն, և Էինն է թերախաւտութիւնն թմալի, և ցուցանելն նմա տեսան զձեռս և զկող իր:

Ստեփանոս Լևնացու գոմարագարի թագը

Կախեալք են սոքա ի վերին կողմն մեծի դրան տաճարին ի ներսին կուսէ»³⁹։ Սրանց մասին Հ. Ծախաթունյանը գրում է. «Եւ պատկերքն երկոտասան Առաքելոց՝ յորում է շոշափումն Թովմայի, դասասորեալք ի կիսաշրջանակի ալնդ կամարայարկին արևմտյան մեծի դրանն ի ներքին կողմանէ»⁴⁰։

Նկարները պահպանվել են մինչև մեր օրերը⁴¹։ Դրանք իրենց կատարման ոճով տարբերվում են Էջմիածնի տաճարի մյուս նկարներից։ Տաճարի գեղանկարչական աշխատանքներում առկա են Նաղաշ Հովնաթանի, Արա որդիների Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանների, Հակոբի որդի՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի, ինչպես նաև Հովնաթանյան տոհմի չորրորդ (Մկրտում) և հինգերորդ (Հակոբ) սերունդների նկարիչների գործերը։ Հովնաթանյան տոհմի նկարչական արվեստին բնորոշ է արևելահայկական ինքնատիպ բնույթ, որն ունի եվրոպական արվեստից եկող (հատկապես փորագրություններից) պլուստային փոխառում և մոդելավորման թույլ երանգ։

Ստեփանոս Լեհացուն վերագրվող տասներկու առաքյալների դիմանկարները և «Թովմայի թերահավատությունը» նկարը ուշագրավ են պատկերի կառուցման յուրօրինակությամբ։ Դիմանկարներում ֆիգուրները կտավի մեջ տեղադրված են ծնկներից, դիտողին մոտեցրած։ Պատկերված են երեք դիրքով. աջ կամ ձախ թեքված, ինչպես նաև անֆաս։ Նկարիչը մեծ տեղ տալով առաքյալների սիմվոլներին՝ գիրք, թուր, բանալի, գավազան, խաչ և այլն, ուշադրության կենտրոնում է պահում դեմքերն ու ձեռքերը։ Տիպաձևերը կենսահաստատ են, «հայկականացված»։ Հատկապես շեշտվում են զգեստների (թիկնոց, կապա և այլն) ծալքերը, որոնք իրենց ծալվածքով ու գունային տարբերակներով որոշակի աշխուժություն են առաջացնում նկարների ընդհանուր գույնավորության մեջ։ Մաքուր կանաչ, կապույտ, կարմիր գույների համադրություններն արված են խիստ մոտավոր, ծալվածքի ու լույսուսովների որոշակի հարցեր լուծելու միտումով։ Յուրաքանչյուր նկարի ձախի վերևում տեղա-

դրված է առաքյալի անունը պարունակող գրություն (ՍԲ ԹԱԴԷՈՍ, ՍԲ ՊԵՏՐՈՍ և այլն)։ «Թովմայի թերահավատությունը» կտավում ուշագրավ է երկու կերպարների հոգեբանական համադրությունը. Բրիստոսը՝ գեղեցկադեմ, պարզ, մի փոքր ափսոսանքով լցված հայացքով, իսկ Թովման՝ ներքին ուժեղ մղումով գլուխն առաջ պարզած, հայկական բնորոշ դիմագծերով, սուր, թափանցող, թերահավատ, բայց և ճշմարտության փաստի առաջ կանգնած, ճշմարտությունը հասկացողի վախով լեցված հայացքով։

Նկարների այս շարքը գեղարվեստաբանական առնչություններ ունի Էջմիածնի տաճարի զանգակատան պատերի՝ մուտքի մոտ արված աշխատանքների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում վերանորոգվել են, բայց պահպանում են որոշակի պարզունակության կնիքը։ Դա բնորոշ է 17-րդ դարի հայ կերպարվեստին, հատկապես Արա որդիների հայկապոլիսյանը։ Պետրոս առաքյալի կողքին պատկերված է շագանակագույն սյուն, որի վրա կանգնած է Արա որդու մարմնավորող աքաղաղը։ Աջից ցած իջնող կանաչ վարագույրը նույնպես հաստատում է ինչպես այս, նույնպես և դիմացի հատվածում պատկերած Պողոս առաքյալի կերպարավորման եվրոպական ազդեցությունը։ Զանգակատունը կառուցվել է Անտոն Զեյպիի ծախսով՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ։ Ա. Դավրիժեցիին գտնում է, որ «գեղեցկագույն նկարակերտությամբ» արված կառույցը ստեղծվել է 1658 թ. «Թեպետ ի վերայ նորին գրեալ թուականքն այլապես են»⁴²։ Եվ իրոք։ Զանգակատան արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ընդորհի Աստուծոյ և օծանդակությամբ սրբազան Հայրապետացն Փիլիպոսի եւ Հակոբայ հրաշակերտեցաւ Զանգակատունս եւ ծաղկեցաւ ի թուականիս ՌԺԺԳ (1664)»։ Արձանագրությունը վերաբերվում է զանգակատան նկարազարդմանը, որը ճշտում է Հ. Ծախաթունյանը⁴³։ Ե՛վ առանձին դիմանկարները (Պողոսը ու Պետրոսը), և՛ ընդհանուր ծաղկանկարները պետք է որ կատարված լինեն մի նկարչի ձեռքով ու Արա դեկավարությամբ, որը հիմնականում շնորհաշատ անձնավորություն էր և ամենակարևորը՝ նկարչության հետ կապված անձնավորություն։ Դա Ստեփանոս Լեհացին է։

³⁹ Հրապարակել է Գ. Հովսեփյանը։ Ս. Էջմիածնի տաճարի պատկերագրությունը Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ։ «Ամահիտ», Փարիզ, 1911, № 8—4։

⁴⁰ Յովհ. Եպիսկ. Ծախաթունյան, վերոհիշյալ աշխատությունը, էջ 45։

⁴¹ Պահպանվում են Էջմիածնի վանքի վեհարանում և Հայաստանի պետական պատկերասրահում։ Կտավ, լուղաներկ, 203×87։

⁴² Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարի-ժեցոյ։ Վաղարշապատ, 1884, էջ 268։

⁴³ Յովհ. Եպիսկ. Ծախաթունյան, վերոհիշյալ աշխատությունը, էջ 28։

Այսպիսին է «բաշ գիտնական և թարգմանիչ» (Ղ. Ալիշան) Ստեփանոս Լեհացու ժառանգությունը: Անհրաժեշտ ենք համարում բնոգծել նաև, որ մոռացության գրոհից ու կորստից պետք է փրկել Ստեփանոս Լեհացու գերեզմանն ու տապանաքարը:

Ստեփանոս Լեհացին իր մտածողությամբ

ու գործունեությամբ կանգնած է 17-րդ դարի այնօրինակ մտավորականների շարքում, ինչպիսիք էին Առաքել Դավթիժեցին, Խաչատուր Վասարացին, Սիմեոն Ջուղայեցին, Հովհաննես Ջուղայեցին, Նաղաշ Հովնաթանը, Ոսկան Երևանցին, Հովհաննես Մրբուզը, Հակոբ Ջուղայեցին, Ակարիչ Մինասը, Բաղդասար Դպիրն ու ուրիշներ:

